

KATEŘINA VOLEKOVÁ

Ústav pro jazyk český Akademie věd ČR
oddělení vývoje jazyka

Staročeské interjekce hněvu a posměchu*

Klíčová slova: stará čeština, interjekce, onomatopoeia, přejímky, expresivnost

1. Úvod

Mezi prostředky efektivní komunikace patří jak prostředky verbální, tak nonverbální. Z verbálních prostředků se tento článek věnuje těm lexikálním jednotkám, v jejichž významu převládá pragmatická složka (srov. Homolková 1979: 193), a to interjekcím, slovnímu druhu, jehož prostřednictvím mluvčí vyjadřuje své emoce, svůj postoj ke skutečnosti nebo svoji snahu nějak zapůsobit na posluchače (Němec 1980: 30). Zaměříme se zvláště na staročeské interjekce vyjadřující hněv a posměch, které se nám dochovaly v českých památkách 14. a 15. století.

2. Doloženost

Interjekce dochované ve staročeských památkách jsou pouze odleskem skutečného stavu užívání interjekcí ve staročeském období vývoje češtiny. Patří primárně mezi prostředky mluvené řeči, a proto nejsou v písemném textu tolik využívány či důsledně zaznamenávány. Přesto máme interjekcí ze

* Příspěvek vznikl v rámci projektu GA ČR č. P406/10/1153 *Slovní zásoba staré češtiny a její lexikografické zpracování*.

staročeského období doloženo poměrně hodně, nacházíme je v textech, v nichž se nějakým způsobem reflektuje mluvenost a expresivnost, jako je drama (<Mastičkář praví>: „*Hi, Rubíne, žeť vran oka nevykline, že můj tirh cný pro tě hyne!*” MastMuz 3v)¹, vyprávění s přímou řečí (*Tehda ten mládenec poče volati a řka: „Ě, otče svatý, pomoz mi!”* PasKal C9v) nebo kázání (*Auvech, hoře, běda, že nás kdy máteř na svět porodila* ChelčSiř 141v).

Interjekce dále nacházíme v textech odborných, v kterých se autoři věnují interjekcím z metajazykového hlediska. Jsou to jednak gramatické příručky (např. zlomek gramatiky ve Slovníku klementinském), jednak výklady biblického textu v kázáních a teologických traktátech (např. Řeči nedělní a sváteční Tomáše Štítného ze Štítného).

Krátký odstavec o interjekcích ve zlomku nejstarší české gramatiky ve SlovKlem se zakládá na Donatově definici z jeho gramatiky *Ars minor* (s. 602): *Interiectio quid est? Pars orationis significans mentis affectum voce incondita. ... Significatio interiectionis in quo est? Quia aut laetitiam significamus, ut euax, aut dolorem, ut heu, aut admirationem, ut papae, aut metum, ut atat.* Podle Donatovy definice významu se ve středověkých gramatikách dělí interjekce podle toho, jaké vyjadřují emoce². Toto dělení přebírá i mistr Bartoloměj z Chlumce řečený Klaret do Vokabuláře gramatického: *Interieccio vrazenie, leticia veselé sit, dolor sit bolest, spes naděje, gaudia radost* (KlarVokF 127–128). Na rozdíl od obecných pojmů u Klareta uvádí zlomek gramatiky ve SlovKlem příklady konkrétních interjekcí, a to radosti: *ewax hyrjá*, bolesti: *heu hoře*, údivu: *pape ova*, a strachu: *atatate* (rpk. *at ac ast*) *haj haj haj* (3v).

Podobné dělení interjekcí podle emocí uvádí ve svém výkladu výrazu *alleluja* i Tomáš ze Štítného v Řečech nedělních a svátečních spolu s příklady: *Alleluja ani řecké slovo, ani latinské... ale jest tak hlas veselé kakéhos v chvále boží, jež mysl slovy nemož rozumnými vypověděti, jakož bývají hlasové něteří smutku neb bolesti, ež když die: „ach” znamenie jest, že bolí, když die: „a, anna”, znamenie jest, ež pyče, když die: „hy já, hy já”, znamenie jest veselé někakého. Takež to slovo alleluja jest, ež nemož býti v jinú řeč vyloženo,*

¹ Zkratky staročeských pramenů a způsob jejich citace uvádíme podle *Staročeský slovník. Úvodní stati, soupis pramenů a zkratek* (1968: 55–118), folia citujeme odlišně (r, v).

² Stejně omezení pouze na interjekce vyjadřující emoce odráží i jejich novočeský název „citoslovce”.

jediné ež tak vnitřní útěchu a radost v boží chvále znamenává, jež nemož řeč vypraviti (ŠtítSvát 168v).

Kromě interjekcí vyjadřujících emoce máme ze staročeského období v písemných památkách v dostatečné míře doloženy i ostatní druhy interjekcí. Jsou to interjekce upozornovací: *a aj, eja, hled', nali, ova, seova, to'* ap. (*svatý Bernard praví*: „*Eja, člověče, by to znamenal*” AlbRájA 25v), vybízející, a to jak zvíře: *heš, číš* (*exemplum de porco indomito, dum volunt eum interficere, incenso igne dicit*: „*číš, číš*” HusBetl 1,63), tak člověka: *na, nastojte, nu* (*i dal jesti jie tu lotkuši, a řka*: „*Na, chovajž toho pilně*” VeronK 110), a onomatopoické, napodobující nejrůznější zvuky. Mezi interjekcemi onomatopoickými jsou v staročeských památkách doloženy výrazy označující zvuk vydávaný zvířetem (*onen věžník starý, když blachne jednú*: „*hav!*” RokPostK 186r; *philomena ... dicit semper vik, vik, vit!* KlarFys 573), zvuk vydávaný hudebním nástrojem (*jiny lid obecný nemodlí se tak hanebně, chodíce s knihami po dvoru bubnujice* „*fam fr, fam fr*” ChelčSít' 200v) nebo zvuk vzniklý činností (*těž se Bohu posmievají těmi věcmi jako oni Židé, ješto klekali před Pánem Ježíšem*: „*Zdráv buď, Mistře!*”, a *vstana, třesk ho v líce!* RokPostK 97r).

3. Interjekce a jejich komunikační funkce

Mnohé interjekce nabývají konkrétního významu podle komunikační funkce, kterou v dané komunikační situaci plní. Týká se to zvláště interjekcí expresivních, náladových, jež vyjadřují projevy citových hnutí mluvčího, jimiž reaguje na danou skutečnost nebo situaci (Němec 1980: 30). Interjekce *á, ach, aja, é, jej, ó, vé* aj. mohou vyjadřovat v závislosti na komunikační situaci kladné nebo záporné emoce: bolest, lítost, překvapení, údiv, radost ap. Například interjekce *aha, ahá* (srov. ESSČ s. v.) vyjadřuje v daném kontextu jednak překvapení, dovtípení se (*ozvavše se všecken zbor, řekl*: „*Aha, tu si nám teprv odušil od srdce, že jsme tě biskupem zvolili*.” AktaBratr 208v), jednak ironii nebo odpor (*když láli <Židé>, neodlál <Kristus>, ani volali*: „*Aha, jenž rušíš chrám boží!*” RokPostK I,591,80).

4. Interjekce hněvu a posměchu

Pro některé interjekce hněvu a posměchu jsou typické hlásky *p* a *f* a jejich vzájemná kombinace *pf*. To souvisí s fyziologickými změnami mluvčího. V člověku se hromadí záporná emoce, tělo se jí jakoby nafukuje, nadou-

vá. Mluví jí pak dá adresátovi najevo prudkým výdechem. Zvuk výdechu je formalizován do grafické podoby *fí, fú* (*in illa dictione „fí, smrdí!”* HusOrth 178) a do rozšířené podoby *pfí, pfuj* a *piv*, rozráží-li vzduchový proud při výdechu sevřené rty (*ej, ej, Nešťestie, pfí, Nešťestie! Stvořiteli svému úřam, že mi to odpustí, na tě, na zlé, na nemilé, na hanebné, na falešné, na nelibé, na ukrutné Nešťestie volati, křičeti, lkáti, plakati, šaty na sobě trhati, hněvy sebú o zemi bítí, na tě plvati, tobě cibky dávati, na tě se šklebiti, na tě jazyk vylaziti, na tě volati rozličnú řečí. Ach na tě, vej, pfuj, zlé Nešťestie!* Tkadl 26r; *Tristram...vzeře na krále bláznově a nemile i vece: „Piv, to li jest král, ba by se on přeč odsavad bral”* TristB 165r).

Tělesné pochody rozhněvaného nebo posmívajícího se člověka se odrážejí ve staročeských slovesech čeledi *dúti* a *fúkati*. Nafukování hněvem, nasupení se vyjadřuje sloveso *nadúti se* ‘*čím* (hněvem) nafouknout se, nasupit se’ (StčS s.v.; *naduv se hněvy, Jakub pověděl* BiblCard Gn 31,36; *stomachari nadúti se hněvy* SlovOstřS 149). „Výdech” záporných emocí z těla ven na adresáta zachycují slovesa *fúkati, nafúkati se* a *ofúknúti se* s významem ‘zahrnovat někoho opovržením’ (srov. StčS s.v.: *ale viec znamenati jest, že vysocí a múdří lidé se utlačují, posmievají se jim chasy a rúhají ... nynie podkoní nad jich pány vyzdvihuje se, neb berúc žold veliký, již fúkají na pány a chlap, ješto ještě pluhem smrdí, udělaje sobě kraj ... již fúká na panoši starého Žíd-Správ 21; pakliť opět u nich dělají těžce, ještěť mnohokrát jim nezaplatie, nafoukají se na ně, nalají, zpotrhají* RokPostK 276a; *pakli v núzi žádají pro buoh jich rady nebo služby, ofúknúť se na ně s hněvy* ChelčPost 202r). Tato slovesa alespoň zčásti doplňují neúplné doložení staročeských interjekcí. Stávají se pro nás nepřímými doklady existence interjekcí typu *fí, fú, pfí, pfuj* a *piv* a potvrzují jejich funkci v komunikaci.

Další staročeské interjekce hněvu a posměchu nacházíme ve výkladech a kázáních českých kazatelů Tomáše Štítného ze Štítného, mistra Jana Husa a Petra Chelčického, které se vztahují k biblickému verši z úryvku evangelia, který se četl o šesté neděli po svátku svaté Trojice (Mt 5,20–24). Ježíš zde rozšiřuje porušování 5. přikázání „Nezabiješ!” i na ty případy, když se někdo hněvá na svého bližního, nebo když bližnímu řekne „raka”, tj. obviní jej z prázdnoty před Bohem, nebo když mu řekne „blázne”, tj. obviní svého bližního z bezbožnosti: *Ego autem dico vobis, quia omnis, qui irascitur fratri suo, reus erit iudicio. Qui autem dixerit fratri suo racha, reus erit concilio. Qui autem dixerit fatue, reus erit gehennae ignis* BiblVulg Mt 5,22; *Ale já vám*

pravi, že každý, kto se hněvá s bratrem svým, bude povinen k súdu. Pakli kto die svému bratru „šielenče“, bude uviňen v súdĕ. A kto die „blázne“, vinen bude plamenem (v rkp. plamem) ohněvým BiblDrážd.

Čeští kazatelé uvádějí pro vysvětlení aramejského výrazu *racha* příklady z českého prostředí: *protož hodné jest hněv odvrci a báti se pro hněv súdu. Nebo psáno jest: „Ktož se hněvá na svého bratra, bude súdem vinen. A kto die svému bratru racha, jako by řekl česky „bú!“; vinen bude potaza. A kto die bratru svému „blázne!“; vinen bude ohni pekelnému.“* ŠtítVyš 6r; *racha jest znamenie, jímž člověk ukáže hněv srdečný: jako oči mrdnutie, nosu ukřivenie, neb úst ukřivenie. A tak když kto hněv ukazuje, řka „bú!“ neb „mrňau!“ neb kterak kolivěk jinak, neb očima ukáže, neb jazyk vyplazí, ústa ukříví, neb pipek, jiní říekají cíbek, proti komu učiní, ten svému bratru říeká „racha“, a jest hoden odsúzenie HusPostB 256v; a tak kterýmiž koli slovy nebo zname-ními popúzie toho, k němuž hněv má, posmieva se jemu a rúhaje, jako u nás říeci „bú!“, „mrau!“ nebo jazyk vyplaziti, úst ukřivati. A z těch popuzeni lid svěcký ihned zhuoru bývá, když na se počnú búkati, tehdy i napínati, korduov dobývati a potom se zrubají, že jich nejednú paseka lehne ChelčPost 194r.*

Čeští překladatelé a kazatelé zřejmě vycházeli z latinských výkladů, že aramejské *racha* je interjekce, a zvolili příhodné české interjekce *bú* a *mrňau*, které mají v tomto kontextu posměšnou funkci. Použitím interjekce vyjadřující primárně hlas dobytka nebo kočky mluví naznačuje, že adresátův projev vnímá jako projev zvířete, a lidský hlas deformuje na hlas zvířecí. Ve specifické komunikační situaci došlo k posunutí významu, tj. k proměně onomato-poické interjekce v interjekci emocionální: *bú* ‘bú; zvuk vydávaný dobyt看em’ > *bú* ‘bú; vyjadřuje hněv nebo posměch’.

Interjekce *bú* je ve svém původním významu ve staročeských památkách doložena jen nepřímo ve slovese *búkati* (*býk búkajice stáše* Otc 176v), které vykazuje stejný posun významu jako interjekce. Sloveso *búkati*, *býkati* má doložen kromě primárního významu ‘ozývat se houkavým ap. zvukem, znějícím jako bú, (o dobytku) bučet’ také přenesený význam ‘bučet, houkat, posměšně volat zvukem podobným dobytčímu bučení’. Najdeme ho například u Štítného a Chelčického: *na se počnú búkati* (ChelčPost 194r), *co bych se krásil o nemúdrých a šielených lidech, slušie na ně býkati jako na hovada* ŠtítBojB 106v (ŠtítBojVyš 6v: *hýkati*). S tímž významem posměchu je sloveso doloženo i ve výkladu o umučení Páně, popisující urážlivé posmívání okolostojících lidí vůči Pánu Kristu na kříži: *šklebiechu se na ň a búkáchu*

na ň i pliváchu na ň (HodKlem 46v). U interjekcí *mrňau* a *mrau*, které jsou u Husa a Chelčického synonymní k *bú*, dochází ke stejnému posunu významu, kdy onomatopoická interjekce vyjadřující hlas kočky je přeměněna v emocionální interjekci hněvu a posměchu. Podobný účinek jako *bú* měla podle Štítného i interjekce *hy*, jak je nepřímě popsáno substantivem verbálním *hykanie*: *za nás pro ta hykanie stávaly se veliké vraždy a mord* ŠtítSvátA 105r.

Interjekci *bú* považuje Gebauer (GbSlov s. v. *buj*) za zkomoleninu z překladu latinského *fatue* a řeckého *μωπέ* do staroslověnštiny adjektivem *bui* ‘pošetilý, hloupý, bláhový’, jak to máme doloženo v překladu Matoušova evangelia v Zografském kodexu (*Iž bo rečeteť bratu svojemu: rak’ka! povinně jestě sьnъmištju, a ižь rečeteť: bue povineně jestě djeoně* Zogr Mt 5,22). Staroslověnské adjektivum *bui* pochází z psl. **bujь* a ve všech slovanských jazycích bylo vytlačováno produktivnější formací **bujьnъ*, ve staré češtině máme doloženo už jen adjektivum *bujný*. Podle Gebauera „slovo *buj* záhy zaniká, nerozumí se mu a kazí se na stránce hláskové” a ústí v interjekci *bu*, která splynula s onomatopoickým *bú*.

Zdrojem interjekce posměchu může být také cizí jazyk, zvláště při překladu cizojazyčné předlohy, jak k tomu došlo u interjekce *vach* ‘cha cha; vyjadřuje posměch vůči někomu’, která je českým ekvivalentem k latinskému *vah* ve staročeském překladu bible: *A ti, ješto jdiechu mimo něho, haniechu jej hýbajice svými hlavami a řkúce: „Vach, jenž zkažuješ chrám boží a ve třech dnech jej uděláváš, spas sám se!”* BiblOl Mt 27,39–40; *Praetereuntes autem blasphemabant eum moventes capita sua, et dicentes: Vah! qui destruis templum, et in triduo illud reaedificas: salva temetipsum* BiblVulg; *Vach est hic interieccio deridentis* VýklKruml 237r.

5. Závěr

Neúplně doložená staročeská slovní zásoba vykazuje poměrně bohatý repertoár interjekcí. Kromě interjekcí, které mohou podle dané komunikační situace (*á, é* aj.) nabývat i záporného významu, můžeme interjekce hněvu a posměchu rozdělit podle jejich motivace. Interjekce *fí, pfi, pfuj* ap. vycházejí z fyziologických pochodů mluvcího. Interjekce *bú* a *mrňau* napodobují hlas zvířat, a tak deformují adresátův řečový projev na projev zvířete. Ojedinele pak ve staré češtině nacházíme interjekce přejaté z cizojazyčné předlohy

(*vah* > *vach*). Ačkoli jsou různého původu, plní zcela svoji funkci – vyjádřit hněv a posměch mluvčího vůči adresátovi promluvy.

Bibliografie

- DONATUS A., 1981, *Ars maior*, w: L. Holtz (ed.), *Donat et la tradition de l'enseignement grammatical: Étude sur l'Ars Donati et sa diffusion (IVE–IXe siècle) et édition critique*, Paris: Centre National de la Recherche Scientifique, s. 603–674.
- Elektronický slovník staré češtiny* [online], Oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i., <http://vokabular.ujc.cas.cz>, [31.08.2011].
- GEBAUER J., 1970, *Slovník staročeský*, t. 1–2, Praha: Academia.
- HOMOLKOVÁ M., 1979, Pragmatické aspekty lexikálních jednotek, *Listy filologické* 102, s. 193–195.
- NĚMEC I., 1980, *Rekonstrukce lexikálního vývoje*, Praha: Academia.
- Staročeský slovník. Úvodní stati, soupis pramenů a zkratk*, 1968, Praha: Academia.
- Staročeský slovník*, 1970–2008, Praha: Academia.
- TRÁVNÍČEK F., 1930, *Neslovesné věty v češtině*, Díl 1: *Věty interjekční*, Brno: Filozofická fakulta.

The Old Czech interjections of anger and derision

(s u m m a r y)

The paper focuses on the Old Czech interjections expressing anger and derision, present in texts from the 14th and 15th century. Two main types of interjections are discussed: the interjections based on physiological processes of a speaker (*fi*, *pfí*, *pfúj*) and the interjections imitating the animal voice (*bú* and *mrau*).